УДК 811
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-5

ГЛУШКОВЕЦЬКА Н. А.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ АСПЕКТИ ПИСЬМЕННИЦЬКОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ

У статті зроблено спробу простежити основні історико-літературні аспекти приватного листування письменників від античності до другої половини XIX ст. Наголошується, що традиція літературної епістолографії походить з Стародавньої Греції та Риму, а приватне письменницьке листування на теренах України має глибинну ґенезу й давні традиції побутування. Вже у давній українській літературі одним із поширених жанрів був епістолярний. Його становлення, очевидно, відбулося ще в період Київської держави. Наступне піднесення української епістолярної творчості пов'язане з іменами ренесансних гуманістів XV–XVI ст. Ю. Котермака (Дрогобича) та С. Оріховського. Ескалація національно-релігійного протистояння на українських землях наприкінці XVI ст. зумовила розвиток полемічної літератури, через яку і продовжує свій історичний розвиток епістолярний жанр. Українська епістолярна спадщина XVII – початку XVIII ст. представлена головно кореспонденціями гетьманів П. Конашевича (Сагайдачного), І. Мазепи, П. Орлика та інших. Починаючи із XVIII ст., уже видається можливим детально простежити багатогранний процес формування українського епістолярного жанру. З того часу епістолярні тексти віддзеркалюють характерні риси еволюції національної літературної мови на основі живомовної стихії, активно виробляють свої жанрово-стилістичні ознаки. У праці «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокопович уперше з-поміж вітчизняних дослідників сфокусовує увагу на епістолографії – розглядає специфіку письменницького листування, пробує простежити його структуру й виокремити різновиди. Яскравим зразком української епістолографії XVIII ст. є листовний набуток Г. Сковороди, який посідає чільне місце у філософсько-літературній спадщині мандрівного мислителя. Унікальним явищем української літератури XIX ст. є приватне листування Т. Шевченка, яке вражає множиною і різноманіттям адресатів.

Ключові слова: епістолярій, лист, епістола, епістолографія, літературознавство, письменник.

HLUSHKOVETSKA N.
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

HISTORICAL AND LITERARY ASPECTS OF THE WRITERS' EPISTOLARY

The article concentrates on attempts to trace the main historical and literary aspects of writers' private correspondence from antiquity to the second half of the nineteenth century. It is emphasized that tradition of literary epistolography originated from Ancient Greece and Rome and private correspondence in Ukraine had deep genesis and ancient traditions. In ancient Ukrainian literature epistolary was one of the most common genres. Obviously its formation took place in the period of Kyiv state. The next rise of Ukrainian epistolary is associated with the names of Renaissance humanists of the fifteenth and sixteenth centuries Y. Kotermak (Drohobych) and S. Orikhovsky. Escalation of national and religious confrontation in the Ukrainian lands in the late sixteenth century led to the development of polemical literature, through which the epistolary genre continued its historical development. Ukrainian epistolary heritage of the XVII - early XVIII centuries is represented by correspondence of Hetmans P. Konashevich (Sagaidachny), I. Mazepa, P. Orlyk and others. Beginning with the 18th century, it is possible to trace the multifaceted process of the Ukrainian epistolary genre's formation in details. Since then, epistolary texts reflect characteristic features of the national literary language evolution on the basis of linguistic element, actively develop their genre and stylistic features. In his work "About Rhetorical Art" F. Prokopovych for the first time focuses on epistolography - considers inherent characteristics of literary correspondence, tries to trace its structure and distinguish its types. A bright example of Ukrainian epistolography of the eighteenth century is a letter heritage of G. Skovoroda, which occupies a prominent place in the philosophical and literary heritage of the wandering thinker. A unique phenomenon of Ukrainian literature of the XIX century is Taras Shevchenko's private correspondence, which impresses with the multitude and variety of recipients.

Key words: epistolary, letter, epistola, epistolography, literary criticism, writer.

У світовому письменстві особливе місце належить епістолярній творчості літераторів. Вона різниться за обсягом, інформативною значущістю, психологічною наповненістю, емоційністю, творчим потенціалом. Бурхливий розвиток літератури, її насиченість різнорідними стильовими й ідейними тенденціями, пошук нових форм і збагачення змісту, безумовно, позначилися на листуванні письменників. Тож вивчення кореспонденцій зумовлює численні інтерпретації, різноманітні підходи, неоднозначні оцінки, стає предметом наукових дискусій. Сучасне українське літературознавство демонструє тенденцію до концептуального осмислення епістолярного жанру, а звідси виникає необхідність ґрунтовного дослідження історико-літературних аспектів письменницького епістолярію.

Наукові розвідки про різні аспекти приватного листування письменників створили низка вітчизняних науковців, зокрема Л. Вашків, О. Галич, І. Григоренко, Т. Заболотна, А. Зіновська, Л. Курило, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова, А. Найрулін, Н. Павлик, Н. Петриченко, Л. Проців, О. Рарицький, В. Святовець, Г. Смирнова, О. Фідкевич, І. Черкез та інші.

Епістолярну літературу зберегла для світової цивілізації античність: саме в той час зародилася епістолографія як наука. Первинними сферами, в яких листи вийшли за межі побутової комунікації й набули ознак творів художньої прози, стали публіцистика й дидактика. Такий викладовий формат мають листи філософів Сократа, Платона, Арістотеля, які репрезентують найдавніші з відомих зразків давньогрецької епістолографії. Однак стильове оформлення повчальної епістолографії вчені пов'язують зі школою Епікура: всі філософські розмисли цього давнього мислителя – про фізичний світ та про моральний стан людини –

викладено в трьох листах до Геродота, Піфокла і Менекея [6, с. 5–6]. Водночас класиком епістолярного жанру вважають Цицерона. Його листи, маючи колосальне історичне значення, надзвичайно цінні ще й як лінгвістична пам'ятка живої, розмовної латинської мови. Крім того, їх значно більше, ніж грецькомовних, і вирізняються вони унікальною лексикою та граматикою – виповнені словами та зворотами, які більше ніде не зустрічаються, зокрема, і в промовах та філософських трактах самого Цицерона [1, с. 60].

Дослідження посвідчують, що антична епістолографія помітно вплинула на розвиток листування в Україні, й уже літературна традиція Київської Русі через переклад візантійських і південнослов'янських творів накопичувала відомості про міфологію, філософію та письменство, в систему яких входив і епістолярій Стародавньої Греції та Риму. Тому не випадково В. Передрієнко стверджує, що в давній українській літературі одним із поширених жанрів був епістолярний [9, с. 95]. Його становлення, очевидно, відбулося ще в період Київської держави, хоч ті артефакти до нашого часу практично не дійшли. Виняток складає відома давньоруська літературна пам'ятка «Повчання дітям» київського князя Володимира Мономаха. У композицію «Повчання…» включено лист (грамоту) князя Володимира до Олега Святославича Чернігівського (Гориславича), в якому адресант описує супротивникові по міжусобній боротьбі свій пригнічений емоційний стан, спричинений убивством сина, та закликає Олега звільнити з полону невістку. Разом із тим київський князь демонструє політичну волю до примирення заради єдності держави: «Тож коли покаєшся ти перед богом і до мене станеш добрий серцем, пославши посла свого чи попа, то грамоту напиши правдиву, – тоді й волость візьмеш добром, і нас обох серця прихилиш до себе, і ліпше ми будемо [жити], аніж колись. Я не є тобі ворог, ні месник» [5, с. 463]. У мові листа активно задіяно різноманітні художні засоби, використано кращі прийоми ораторського мистецтва, нерідко звучать звернення до тексту Біблії. Хоч, за І. Григоренко, в «Повчанні дітям» відчутна неоднозначність визначення жанру, властива творам давньої літератури, зокрема й листам. Так, Володимир Мономах називає свій твір і повчанням, і грамоткою, а сам лист – грамотою. Це пояснюється тим, що на Русі будь-який письмовий твір, написаний грамотою, тобто літерами, і називали грамотою, грамоткою, граматицею [2, с. 20].

Наступне піднесення української епістолярної творчості пов'язане з іменами ренесансних гуманістів XV–XVI ст. Ю. Котермака (Дрогобича), перу якого належить лист магістра Георгіуса зі Львова з Русі до магістра М. Чепіля з Познані, та С. Оріховського – автора листів до короля Сигізмунда, до Яна Франціска Коммендоні про себе самого, до П. Рамузіо [13]. У культурі Відродження, як відомо, високо цінувалася епістолографія – вміння писати листи. Це вважалося не тільки мистецтвом, а й дієвим засобом популяризації власних поглядів, способом відстоювання соціальних, релігійних, національних прав тощо. Про те, що практика написання листів була доволі поширеною і в українсько-європейських гуманістичних колах того часу, свідчить публікація 1522 р. Лукашем із Нового Міста, вихідцем із Галичини, педагогом, філософом, першого у Європі підручника з епістолографії – «Скороченого посібника, як писати листи», призначеного студентам Краківського університету, в якому викладав автор [4, с. 14–15].

Ескалація національно-релігійного протистояння на українських землях наприкінці XVI ст. зумовила розвиток полемічної літератури, через яку і продовжує свій історичний розвиток епістолярний жанр. Найяскравіше він проявляється в доробку І. Вишенського, окремі полемічні твори якого написані в епістолярній формі: «Писання до усіх, хто мешкає в Лядській землі», «Писання до єпископів», «Писання до князя Василія Острозького», «Послання львівському братству», «Послання Іову Княгиницькому», «Послання до стариці Домнікії» [3; 14].

Українська епістолярна спадщина XVII – початку XVIII ст. представлена головно кореспонденціями гетьманів: у 1990-х рр. Ю. Мицик увів до наукового обігу низку таких листів. Приміром, лист гетьмана П. Конашевича (Сагайдачного) до богуславського підстарости Вільяма від 12 (2) червня 1620 р. свідчить про його перебування з військом на Корсунщині (у Стеблеві) та, можливо, на Київщині (Богуслав), демонструє особливу прихильність гетьмана до богуславців (оскільки саме на Корсунщині та Київщині, стоячи на зимових квартирах, набиралося сил військо Запорозьке під час підготовки до походу проти Османської імперії під Хотин 1621 р.) [7, с. 10–11]. Лист І. Мазепи до невідомої особи від 30 (19) вересня 1701 р. висвітлює окремі аспекти біографії гетьманського супротивника, організатора антипольського повстання на Правобережжі 1702–1704 рр. С. Палія, зокрема, дозволяє встановити, що Палій походив із Борзни на Чернігівщині, а також породжує сумніви в наявності непримиренної ворожнечі між ним та Мазепою. Листи П. Орлика до сотника Л. Рославця від 17 (6) березня 1706 р. і 16 (5) листопада 1707 р. проливають світло на дипломатичні маневри, які передували повстанню І. Мазепи, розкривають окремі епізоди участі українських військ у Північній війні [8, с. 5–6].

Починаючи із XVIII ст., уже видається можливим детально простежити багатогранний процес формування українського епістолярного жанру. З того часу епістолярні тексти віддзеркалюють характерні риси еволюції національної літературної мови на основі живомовної стихії, активно виробляють свої жанрово-стилістичні ознаки [9, с. 95]. Відмітимо, що побутування ділового стилю староукраїнської літературно-писемної мови ґрунтувалося на прадавніх традиціях: існували усталені форми офіційного листування, яких суворо дотримувались і які в однотипних документах повторювалися без змін. Натомість у приватних кореспонденціях природа мови (стилю висловлювання) визначалася дещо іншими факторами: тематикою, соціальним становищем і освітою автора, його належністю до того чи іншого історичного періоду

тощо [9, с. 97–98].

У праці «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокопович уперше з-поміж вітчизняних дослідників сфокусовує увагу на епістолографії – розглядає специфіку письменницького листування, пробує простежити його структуру й виокремити різновиди. Володіючи знаннями про епістолографічну думку античності, він виробляє настанови щодо побудови й викладу інформації в листах, зокрема, зауважує: «Погляньмо тепер, який стиль повинні мати листи. Часто згадують дві основні риси листів, а саме: стислість і чіткість. Перша вимагає, щоб вступні частини були якнайкоротшими <…>. Чіткість вимагає простої мови: слова загальновживані з прямим чи навіть переносним значенням, але від добре відомих речей, однак не цілком взяті з вулиці (що вказує на неосвіченість автора), а такі, якими, звичайно, користується більш освічений народ» [10, с. 366–367]. Автор указує, що стиль написання епістоли залежить від таких важливих критеріїв, як ступінь значущості справи, про яку йдеться в листі, а також від соціального статусу адресата. Тобто що важливіша справа і знатніший кореспондент, то більш високого стилю мусить бути епістолярне висловлювання [10, с. 367].

Яскравим зразком української епістолографії XVIII ст. є листовний набуток Г. Сковороди, який посідає чільне місце у філософсько-літературній спадщині мандрівного мислителя. Широко відома його переписка з учнем і близьким другом М. Ковалинським, яка тривала впродовж 1762–1794 рр. Сковородинські кореспонденції увиразнюють різні аспекти його філософських поглядів, зокрема стосовно шляхів самовдосконалення людини для здобуття незалежності в оточуючому світі. Акцентуючи увагу адресата на постулатах античних любителів мудрості, біблійних притчах і численних латинсько- та грецькомовних ідіомах, автор спонукає його до всебічного розвитку особистості. Так, у листі від вересня-жовтня 1762 р., заохочуючи епістолярного співрозмовника до якнайшвидшої відповіді, з-поміж іншого Сковорода зауважує: «Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге» [12, с. 1070].

Унікальним явищем української літератури XIX ст. є приватне листування Т. Шевченка [15], яке вражає множиною і різноманіттям адресатів. Найактивнішими дописувачами митця були А. Лизогуб, В. Рєпніна, Г. Квітка-Основ'яненко, брати Лазаревські, Я. Кухаренко, П. Куліш, О. Чернишов, С. Гулак-Артемовський та ін. Епістолярій засвідчує, що поет перебував на високому щаблі освіченості свого часу, був обізнаний із прогресивними ідеями доби. В епістолах Т. Шевченко висловлює власні моральні пріоритети, формулює мудрі настанови, демонструє національно-визвольні прагнення українського народу.

Особливо багата на високовартісні зразки приватного письменницького листування українська література кінця XIX – XX ст. Визнаними еталонами епістолярного жанру цього часу є кореспонденції І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, І. Франка, В. Винниченка, О. Гончара, І. Багряного, В. Стуса, І. Світличного та інших знаних літераторів.

Масштабне наукове осмислення письменницького епістолярію розпочинається у XX ст. Паралельно вивчаються приватні кореспонденції окремих представників письменства і напрацьовуються теоретичні дослідження проблеми конституювання епістолярію як специфічного літературного жанру. У цій другій групі праць до сьогодні є актуальною опублікована 1937 р. студія польської дослідниці С. Скварчинської [11], у якій чітко окреслено теоретичні й практичні виміри письменницької кореспонденції й закцентовано два магістральні погляди вчених на проблему: 1) приватне листування майстрів слова розцінюється як окремий і важливий жанр; 2) лист функціонує лише в межах своєї практичної (інформативної) спроможності. В контексті другого підходу авторка висновує чотири «теорії листа»: теорію листа-мови (промови); теорію листа-напівдіалогу; теорію листа-розмови; теорію листа-визнання.

Отже, приватне письменницьке листування на теренах України має глибинну ґенезу й давні традиції побутування. Однак досі дискусійним залишається питання жанрово-стильової належності листування письменників, частково зумовлене різнорідністю форми, манери викладу й змістового наповнення епістол літераторів. Проте не викликає сумнівів практичне значення епістолярної творчості письменників для вивчення їхньої біографії, творчої робітні, суспільно-політичних та інших поглядів.

Література

1. Грабарь-Пассек М. Письма Цицерона. Античная эпистолография. Москва : Наука, 1967. С. 59–80.

2. Григоренко І. Епістолярна спадщина Панаса Мирного в літературно-критичному контексті доби : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2010. 248 с.

3. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн; упоряд. О. В. Дідух ; приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993–1995.

4. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст.). Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.

5. Літопис руський [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.

6. Миллер Т. Античные теории эпистолярного стиля. Античная эпистолография. Москва : Наука, 1967. С. 5–52.

7. Мицик Ю. Невідомі листи гетьмана Сагайдачного. Бористен. 1995. № 2 (44). С. 10–11.

8. Мицик Ю. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Бористен. 1993. № 4 (22). С. 5–6.

9. Передрієнко В. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1989. С. 93–122.

10. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. Т. 1. Київ : Наук. думка, 1979. 511 с.

11. Skwarczynska S. Teoria listu. Lwów : Towarzystwo Naukowe, 1937. 373 p.

12. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. Харків-Едмонтон-Торонто : Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.

13. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія : у 2 ч. Ч. 1 / відп. ред. В. М. Нічик. Київ : Наук. думка ; Основи, 1995. 431 с.

14. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т.; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Київ : 2003. 632 с.

References

1. Grabar-Passek M. Pisma Tsitserona. Antichnaya epistolografiya. Moskva : Nauka, 1967. S. 59–80.

2. Ghryghorenko I. Epistoljarna spadshhyna Panasa Myrnogho v literaturno-krytychnomu konteksti doby : dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01. Kyjiv, 2010. 248 s.

3. Ghrushevsjkyj M. Istorija ukrajinsjkoji literatury : v 6 t. 9 kn; uporjad. O. V. Didukh ; prymit. S. K. Rosovecjkogho. Kyjiv : Lybidj, 1993–1995.

4. Lytvynov V. Renesansnyj ghumanizm v Ukrajini (Ideji ghumanizmu epokhy Vidrodzhennja v ukrajinsjkij filosofiji XV – pochatku XVII st.). Kyjiv : Vydavnyctvo Solomiji Pavlychko «Osnovy», 2000. 472 s.

5. Litopys rusjkyj [per. z davnjorus. L. Je. Makhnovcja ; vidp. red. O. V. Myshanych]. Kyjiv : Dnipro, 1989. 591 s.

6. Miller T. Antichnyie teorii epistolyarnogo stilya. Antichnaya epistolografiya. Moskva : Nauka, 1967. S. 5–52.

7. Mycyk Ju. Nevidomi lysty ghetjmana Saghajdachnogho. Borysten. 1995. # 2 (44). S. 10–11.

8. Mycyk Ju. Lysty Ivana Mazepy ta Pylypa Orlyka. Borysten. 1993. # 4 (22). S. 5–6.

9. Peredrijenko V. Mova staroukrajinsjkykh epistoljarnykh pam'jatok XVIII st. Zhanry i styli v istoriji ukrajinsjkoji literaturnoji movy. Kyjiv : Nauk. dumka, 1989. S. 93–122.

10. Prokopovych F. Filosofsjki tvory : u 3 t. T. 1. Kyjiv : Nauk. dumka, 1979. 511 s.

11. Skwarczynska S. Teoria listu. Lwów : Towarzystwo Naukowe, 1937. 373 p.

12. Skovoroda Gh. Povna akademichna zbirka tvoriv. Kharkiv-Edmonton-Toronto : Majdan; Vyd-vo Kanadsjkogho Instytutu Ukrajinsjkykh Studij, 2011. 1400 s.

13. Ukrajinsjki ghumanisty epokhy Vidrodzhennja. Antologhija : u 2 ch. Ch. 1 / vidp. red. V. M. Nichyk. Kyjiv : Nauk. dumka ; Osnovy, 1995. 431 s.

14. Shevchenko T. Povne zibrannja tvoriv : u 12 t.; redkol. : M. Gh. Zhulynsjkyj (gholova) ta in. T. 6. Lysty. Darchi ta vlasnycjki napysy. Dokumenty, skladeni T. Shevchenkom abo za jogho uchastju. Kyjiv : 2003. 632 s.